

Т.Ә. Қоңыратбай 

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: tynysbek@mail.ru

ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮР ТАБИҒАТЫ: СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ПАЙЫМДАУ

Қазақ халқының эпикалық дәстүрінің арқауында сан ғасырларды қамтитын этникалық үдерістің жатқаны белгілі. Сол себепті ғасырлар тереңінен жеткен эпикалық дәстүр бір ғана көркем емес, сонымен бірге танымдық құбылыс болып табылады. Себебі эпос пен эпикалық дәстүр ел санасында елеулі із қалдырған этникалық үдеріс аймақтарында ерекше дамыған. Мақалада эпикалық дәстүр этнографиялық құбылыс, ал қаһармандық эпос – поэзия мен музыканың селбесуі ретінде қарастырылады.

Қазақ халқының музыкалық-эпикалық дәстүрін дамытушы – жырау мен жыршылардың қызметі туралы көп айтылып, олар бірде асқан импровизатор, бірде қарапайым орындаушы ретінде бағаланды. Кейбір авторлар ХVIII ғасырдан соң жырау типі мүлде жойылып, бір ғана жыршылар қалды деген ойды да айтып бақты. Алайда мұндай пікірлердің өміршеңдігі айтырлықтай болмады. Себебі эпикалық дәстүрдің көрнекті тұлғаларының ХІХ ғасыр аясында да жырау атанып келгені баршаға мәлім (Базар жырау).

Мақалада қазақ халқының эпикалық дәстүрінің тұтас күйінде алынып, кешенді түрде зерттелмей, жеке мәселелері бір-бірінен байланыссыз қарастырылып, ондағы танымдық және көркемдік арналардың синкреттік бірлігі ескерілмегені көрсетілді. Осындай сыңаржақ зерттеулердің қазақ халқының эпикалық әлемінің толымды бейнесін жасауға алып келмегені де атап айтылады. Осының бәрі мәселенің синергетикалық өзегін құрады.

Түйін сөздер: айтушылық өнер, жырау, жыршы, синергетика, эпикалық дәстүр, этникалық үдеріс.

T.A. Konyratbay

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: tynysbek55@mail.ru

The nature of the epic tradition: synergic thinking

The epic tradition of the Kazakh people is based on an ethnic process that spans many centuries. Therefore, the epic tradition that has reached us from the depths of centuries is not only an artistic, but also a cognitive phenomenon. The epic and epic tradition developed in those regions where active historical and ethnic processes took place, which left their traces in the consciousness of the people. In the article, the epic tradition is evaluated as a phenomenon of the ethnographic order, and the heroic epic is a symbiosis of poetry and music.

Much has been said about the role of carriers of the musical and poetic traditions of the Kazakh people – zhyrau and zhyrsha, which were described either as an improviser or as a simple performer. Some authors claimed that the Zhyrau disappeared after the XVIII century and only the Zhyrsha remained. However, such a statement of the question was poorly reasoned. After all, it is well known that despite the above judgments, individual representatives of the epic tradition throughout the 19th century were called zhyrau (Bazar-zhyrau).

The article focuses on the fact that the epic tradition of the Kazakh people was studied very disparately, without taking into account the syncretic unity of the cognitive and poetic sphere. It is noted that such surveys did not lead to the creation of a holistic picture of the epic world of Kazakhs. This is the synergistic nature of the problem.

Key words: the art of storytelling, zhyrau, zhyrshy, synergy, epic tradition, ethnic process.

Т.А. Кобыратбай

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tynysbek55@mail.ru

Природа эпической традиции: синергетическое осмысление

В основе эпической традиции казахского народа лежит этнический процесс, который охватывает многие столетия. Поэтому эпическая традиция, дошедшая до нас из глубин веков, представляет собой не только художественное, но и познавательное явление. Эпос и эпическая традиция развивались в тех регионах, где происходили активные историко-этнические процессы, оставившие свои следы в сознании народа. В статье эпическая традиция оценивается как явление этнографического порядка, а героический эпос – симбиоз поэзии и музыки.

Много говорилось о роли носителей музыкально-поэтических традиций казахского народа – жырау и жыры, которые описывались либо как импровизаторы, либо как простые исполнители. Некоторые авторы утверждали, что жырау исчезли после XVIII века и остались только жыры. Однако такая постановка вопроса была плохо аргументирована

Ведь хорошо известно, что, несмотря на вышеуказанные суждения, отдельные представители эпической традиции на протяжении всего XIX века назывались жырау (Базар-жырау).

В статье акцентируется внимание на том, что эпическая традиция казахского народа изучалась весьма разрозненно, без учёта синкретического единства познавательно-поэтической сферы. Отмечается, что подобная картина не привела к созданию целостной картины эпического мира казахов. В этом заключается синергетический характер проблемы.

Ключевые слова: искусство повествования, жырау, жыры, синергия, эпическая традиция, этнический процесс.

Кіріспе

Қазақ халқының эпикалық дәстүрі бір ғасырға жуық зерттеліп келеді. Бұл тақырыптың төңірегінде қалам тартып, ой сабақтамаған зерттеушілер кемде-кем. Солай да болса эпикалық дәстүрдің танымдық табиғаты жете ескерілмей, көбіне поэзиялық құбылыс қатарында қарастырылып жүргені жасырын емес. Ал ғасырлар елегінен өткен тарихи-мәдени құбылыстардың танымдық сипатын сараламайтын зерттеулердің ірі нәтижелерге бастамайтыны белгілі.

Халқымыздың әдеби-музыкалық мұрасы сөз болғанда алғаш ауызға ілігетін ұғымдардың бірі – дәстүр. Кең көлемде алғанда ол тарихи қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын әдет-ғұрып, салт-сана, ел естілігі, жалпы ұлттық кодымызды құрайтын белгілердің жиынтығы. Философиялық әдебиеттер оны қоғамда ұзақ уақыт сақталған мәдени-әлеуметтік мұраның бөлшектері ретінде таниды. Осы белгілерді мәдени-әлеуметтік өміріміздің кез келген саласынан кездестіретін болсақ, дәстүр дегеніміз – сол. Оның эпикалық дәстүрге де қатысы бар.

Эпикалық дәстүр – халқымыздың сан ғасырларды қамтыған көркем шығармашылығы. Оны зерттеуге фольклортанушы, әдебиетші, тарихшы, музыкатанушы мамандар қатар араласып келеді. Бірақ эпикалық дәстүрді өзінің синкреттік тұтастығында алып, поэзиялық, музыкалық және

этнографиялық құбылыс аясында қарастырған зерттеулер бізде көп емес. Әр бағыт өзінше қарастырылып, олардың ғылыми нәтижелері синергетикалық тұтастыққа ұласа қоймады.

Эпикалық дәстүр аясында жеткен халық мұрасының үлкен бір арнасы – эпостық жырлар. Эпикалық дәстүр шеңберінде өмір сүріп, сол дәстүр қамтыған қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қамтыған эпостық жырлардың танымдық табиғатын саралау – бүгінгі фольклортану ғылымының басты міндеттерінен саналады (Ғуяқ, 2013).

Соңғы жылдары әлемдік баспасөз қазақ эпосының танымдық мүмкіндіктері туралы өзге еңбектер де жарық көріп келеді. Олардың бірінде эпос – этникалық дереккөз ретінде бағаланса (Kongyratbay, 2013), екіншісінде осы мәселенің әдіснамалық арналары қарастырылған (Кобыратбай, 2020). Осы еңбектердің мазмұнына назар салар болсақ, фольклор – сөз өнері деген ұстанымның ескіргендігі байқала береді. Қазірде кеңес дәуірінің бұл анықтамасы эпос – ел естілігі, этнос тарихының көмескі беттеріне сәуле түсіретін қосалқы дереккөз деген бағытқа ұласып отыр. Эпикалық дәстүр аясында өмір сүретін эпостық жырлардың синкреттік сипатын ескермей, бір ғана көркем шығарма, әдеби мәтін шетенінде сөз етудің сынаржақтығы болды. А.А.Потебняның халық поэзиясы шығарма емес, әрекет, ән емес, ән салу (Potebna, 1905: 143-144) деген пікірі де осыдан алыс емес.

Эпикалық дәстүр аясында жеткен эпостық жырлардың барлығы дерлік музыкалық-речитативтік мақаммен орындалған. Оларды поэзиялық туынды, жазба мәтін ретінде зерделеу бергі жерде қалыптасқан үрдіс. Оның мәнісі – поэзия мен музыканың синкреттік бірлігіне құрылған эпостық жырларды бөлшектеп, бір ғана әдеби-фольклорлық мәтін ретінде қарастыру. Мұндай сынаржақ тәсілдің қазақ фольклортану ғылымында ұзақ уақыт назардан тыс қалып келгені де жасырын емес. XX ғасырдың орта шенінде көрнекті фольклортанушы В.Я.Пропп эпостық жырлардың басты белгісін музыкалық әуенінен іздеп: «*Признак музыкального, песенного исполнения настолько существен, что произведения, которые не поются, ни в коем случае не могут быть отнесены к эпосу. Отнять от былины ее напев, исполнить ее в форме прозаического рассказа означает перевести ее в совершенно иную плоскость художественного творчества*» (Пропп, 1958: 6), – деп жазған болса, бұл пікір де елеусіз қалды.

Зерттеу әдістері

Қазақ фольклортанушылары эпостық жырларды көбіне жанрлық негізде жүйелеп, көне, қаһармандық, романдық, тарихи эпос деп негізгі төрт салаға жіктеді. Жекеленген ғалымдар мұны одан әрі тереңдетіп, қазақ эпосының жанрлық жүйесін он салаға тарқатты (Konyratbaev, 1987: 98).

Бұл тұжырымдардың барлығы дерлік эпостық жырлардың тарихи шындыққа қатысына байланысты жүйеленген. Кейінгі зерттеулерде тарихи таным көрінісі болса да, оны іліп әкетіп, одан әрі дамыта түскен зерттеушілер саны көп емес. Кеңестік және кеңестік дәуірден соңғы зерттеулердің басым көпшілігі эпостық жырлардың поэтикасы мен типологиясын зерттеуден, аса қалса эпикалық уақыт пен кеңестік мәселелерінен әріге бара қоймады.

Салыстырмалы-типологиялық, тарихи-типологиялық тәсілді төңіректеген зерттеулер эпостың поэтикасынан ұзап кете қоймады. Эпос – фольклордың бел ортасында тұрған жанр. Бірақ оны В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов ізімен әдеби-поэзиялық шығарма қатарында зерделеу қазірде ескірген тәсіл. Эпостық жырдың мазмұнынан эмпиристік негізде жинақталған этникалық тарих деректерін, түрлі танымдық ақпараттарды, толып жатқан ономастикалық мәліметтер – жерсу, тау-тас, кісі аттарын кездестіруге болады. Эпостық жырлардың бойындағы ұлт тарихына

сәуле түсіретін осындай ақпараттарды назардан тыс қалдырып, бір ғана көркемдік жүйесін зерделеу – кеңестік фольклортану ғылымына тән белгілер. Көне түркі тайпаларының этникалық тарихы мен этногеографиялық қозғалыстарынан хабары жоқ фольклортанушылар осындай құнды ақпараттардың бәрінен аттап өтіп, эпостық жыр мәтінінің көркемдік жүйесін ғана нысанаға алды. Соның салдарынан синкреттік құбылыстың бір ғана сипаты ғылыми танымға арқау болып келеді.

Географиялық аймағы ортақ болғанымен Орталық Азия жерінде антикалық дәуірдегі скиф, сақ, ғұн, массагет тайпаларының, орта ғасырлардағы қарлұқ, кимақ, қарахан, оғыз, қыпшақ тайпаларының іздері жатыр. Одан бергі жерде моңғол шапқыншылығы (XIII ғ.) Дешті Қыпшақ, көшпелі өзбектер мемлекеті, ноғайлы ұлысына (XIV-X ғғ.) қатысты мәліметтер де баршылық. Олардың бірқатары эпостық жырлардың бойына сіңіп, сол кезеңдерден бастау алатын эпикалық дәстүр аясында жетіп отырса, мұндай құнды деректердің ұлт тарихына қызмет істегені абзал. Мұны тарихшылар түсініп, соңғы жылдары қолға ала бастады.

Эпикалық дәстүр тереңнен бастау алатын мәдени-этникалық құбылыс болса, эпос – поэзия мен музыканың бірлігіне негізделген жанр. Осыған эпос айтушысының орындаушылық қызметін қосатын болсақ, тақырыптың синкреттік сипаты айқындала түседі.

Қазірде эпостық жырды бір ғана эстетикалық категория аясында ұғыну жетімсіз. Қаһармандық эпостың поэтикалық жүйесінен бөлек оның құрамдас бөлігі – әуені мен ырғағы, көптеген этногеографиялық деректері болады. Осы себепті батырлар жырын бір этностың түрлі дәуірлердегі тыныс-тіршілігінің жиынтығы ретінде қарастыруға да негіз бар. Қаһармандық эпостан этникалық мәліметтер көрініс беретін болса, оның танымдық табиғатына жете ой бөлу керек. Себебі олар еліміздің өткені туралы танымдық ақпарат жеткізіп қана қоймайды, сонымен бірге халқымыздың қалыптасу кезеңдерімен де біте қайнасып жатады.

Қазақ эпосынан көрініс тапқан этникалық сана – ұлт туралы ұғымның дінгегі. Эпостық жырлардан көрініс беретін этномәдени үдеріс қолмен ұстап, көзбен көретін емес, құлақпен тындап, санамен қабылдайтын, түп-тамыры өте тереңде жатқан, ата-бабаларымыздың қанымен жеткен қуатты да күдіретті құбылыс. Оның арқауында халқымыздың қалыптасу кезеңдеріне сай келетін *демос – этнос – халық – ұлт* де-

ген этнографиялық белестер жатқан болса, қаһармандық жырлардың дәл осы белгілері әлі күнге назардан тыс қалып келеді.

Бір кездері В.Я.Пропп «*в эпосе нет слова «род» потому, что нет понятия рода. Есть понятие семьи и активная борьба за нее ... эпос по существу направлен против рода*» (Propp, 1958: 33) деген пікір сабақтаған болса, қазақ фольклортанушылары оны әдіснамалық норма ретінде қабылдады. Сол себепті эпостағы этникалық мәліметтер мүлде сөз болған емес. Түрлі жырларда этникалық деректер кездесіп жатса, оны тарихшыларға қарай аудару салатын зерттеушілер де кездеседі. Бірақ эпостық жырдың көркемдік жүйесін ғана зерделеумен ғылыми таным өзінің түпкі мұратына жете алмаса керек. Мұндай жағдайда фольклортану ғылымы ақиқатқа бастамайтын, ғылыми танымның орта буыны ғана болып қалар еді.

Біздегі эпостың тарихилығына арналған зерттеулердің де теориялық дәрежесі айтарлықтай болмады. Өткен ғасырда бұл бағыт саяси сынға ұшырап, оның әдіснамалық ұстанымдары еліміз егемендік алған кезеңге дейін ғылыми айналымға орала қойған жоқ. Ал фольклортанудың кеңестік идеологияға құрылған әдіснамалық арналары ғылыми танымды абсолюттік ақиқатқа бастаған емес. Эпостық жырлардағы толып жатқан танымдық мәселелердің ғылыми негізде шешілмеуі ғылымның бір деңгейде тұрақтап қалуына әкеліп соқтырғаны да шындық. Эпостың жырларды типологиялық негізде зерделеп, түрлі ұқсас мотивтерді терудің де бергені шамалы. Типологиялық теория табан тіреген әдіснама көптеген ұқсас мотивтерді тапса да, олардың себептерін түсіндіре алмады.

Қазақ халқының біздің заманымызға келіп жеткен қаһармандық жырларына келгенде әрбір эпостың белгілі бір тайпаның тағдырына құрылғаны байқалады. Олардың сюжетінен орын алған мәдени-этнографиялық, тарихи-этникалық деректерге бұрынғыша эпос айтушысы енгізген қоспалар деп қарауға болмайды. Рас, эпос айтушыларының да үлесі бар. Бірақ олар жырлардағы тұрақты этникалық мәліметтер емес, өзгермелі поэтикалық құбылыстарға қатысты болып отырады.

Осы ретпен эпикалық дәстүрдің аймақтық-географиялық ерекшеліктеріне де мән беретін кезең туып отыр. Классикалық сипатқа ие болғанына қарамастан кейбір жырлардың белгілі бір этникалық орта мен географиялық аймақта басымдау дамуының сыры осында. Мысалы,

Алпамыс» жыры еліміздің оңтүстік аймағы мен өзбек, қарақалпақ халықтарында, «Қобыланды» – қыпшақ этносы мекендеген аймақтарда кең тараған. Қазақ халқына тән эпикалық дәстүрдің Сыр бойы мен Атырау жағында басымдау дамуының сыры да зерделеуді қажет етеді. Дәстүр мәселесіне келгенде әлі де мән берілмей келген мәселелердің бірі – осы.

Ғылыми пікірталас

Кеңес дәуірінің әдіснамалық таяныштарына сүйенген қазақ фольклортанушылары эпикалық дәстүрдің ұжымдық сипатын басты орынға шығарып, оны көркем шығармашылық қатарында таныды. Себебі бұл бағыт орыс фольклортану ғылымында басымдау болды. Дәл осы ғылыми мәселе шетел ғалымдарының еңбектерінде де осы деңгейде қарастырылып келді. Мысалы, ауыз әдебиетінің тарихы, теориясы және әдіснамасына арналған кешенді еңбегінде Дж.М.Фоли көбіне композиция мәселелерімен шектелген (Foley, 1988: 84). Эпостық жырларды халық поэзиясы ретінде қарастырудың көрінісін У.Р.Хаймес еңбектерінен де кездестіреміз (Haymes, 1964: 26). XX ғасырдағы фольклортану ғылымы эпикалық дәстүрді басқа қырынан да зерделеді. Мысалы, фольклорлық дәстүрдің эпостық жырлардың тарихилығын зерттеудегі маңызын ғылыми негізде сөз еткен В.П.Аникин: «*Глубина проникновения в прошлое всецело зависит от характера самой традиции: если она идет со времен возникновения эпоса, исследователь получает возможность заглянуть в столь же отдаленные времена. Если традиция в силу каких-либо причин относительно поздняя, то и исследование не имеет права идти дальше пределов, за которые в глубь истории не простирается существование изучаемой традиции*» (Anikin, 1980: 31), – деген болатын. Бұл пікір әлі күнге ғылыми мәнін жоймаса да, оның негізгі ұстанымдары қолданыста байқала бермейді.

Л.И. Емельянов, М.М. Плисецкий, В.П. Аникин, т.б. ғалымдардың еңбектердегі ұстанымдарға сүйенер болсақ, фольклорлық үдеріс тұсындағы дәстүр – этнографиялық құбылыс. Мұның эпикалық дәстүрге де қатысы зор. Себебі этноәлеуметтік санаға негізделген эпикалық дәстүр түрлі құбылыстарды сақтап, жинақтаумен ғана шектелмей, солардың бағасын да беріп отырады.

Әр жылдары эпикалық дәстүр тұсында айтушылар типінің тарихи-мәдени қызметіне де ерекше назар аударылды. Сол негізде

жырау-жыршылардың өз тарапынан қосатын мәліметтері болатындығы айтылды. Бұл пайымдаулардың ой салатын тұстары жоқ емес. Десек те, эпикалық дәстүр тудырған жырау – этникалық сана мен тарихи ақпаратты сақтаушы, кейінгі ұрпаққа жеткізуші тұлға. Сондықтан дәстүр аясында жеткен қазақ эпосындағы этникалық мәліметтер әрқашан тұрақты.

Осыны ескерер болсақ, В.М.Жирмунский мен Б.Н.Путиловтың бұл мәселеге қатысты кейбір пікірлерінің бүгінде ескіргенін аңғарамыз. Әсіресе олардың эпостағы этнографиялық деректерді эпикалық дәстүр, яғни көркем шығармашылыққа негіздеулері айтарлықтай нәтижелі болмады. Бұл қазақ эпосын, сол эпостық жырларды жеткізушілердің тарихи-мәдени қызметін жете ұғынбаудан туған түсінік. Одан қалды орыс былиналары мен қазақ эпосының арасында пәлендей айырма жоқ деп білгендіктің көрінісі.

Мысалы, тарихи типологияға табан тіреген В.М. Жирмунскийдің «Алпамыс» жырының сюжеті ертеде алтайда (VI-VII ғғ.) туып, оғыз (IX-X ғғ.), қоңырат (XIII-XVI ғғ.) эпосына айналған деген пікірі қазірде қосымша дәлелдерді қажет етеді. Оғыздар – көне түрік, қоңыраттар – моңғол шапқыншылығы тұсында келген тайпалар. Ал ғалымның пікірі сол кезеңдегі этникалық үдеріс емес, мотив, сюжет деңгейіндегі поэтикалық ұқсастықтарға ғана негізделген. Автор сол мотив пен сюжеттің түрлі этникалық ортаның эпикалық мұрасына айналу механизмін ашып көрсетпеген. Мәселенің тарихи-этникалық арқауын түсіндіру жағына бармаған. Осы себепті генезис мәселесін этникалық үрдіс емес, эпикалық дәстүрге негіздеуінің теориялық арқауы солғын шыққан.

Көркем ойлау жүйесі адамзат баласына ортақ болғандықтан түрлі ұқсастықтар кездесе береді. Бірақ олардың генетикалық және типологиялық түрлері болатынын ұмытпаған ләзім. Типологиялық теория – жыр сюжетіндегі сыртқы ұқсастықтарды жинақтайтын тәсіл. Мысалы, «Алпамыс» жырындағы әйелінің тойы үстінен түсу мотивін зерттеушілер көп уақыт «Одиссея» сюжетіндегі әйгілі эпизодпен байланыстырып келді. Бір қарағанда ұқсастық, сөз жоқ, бар. Ал тереңірек үңілер болсақ, екеуі екі дәуірде, екі түрлі этникалық ортада болған оқиғалар. Антикалық дәуірде туған сюжеттің орта ғасырдағы жырдан көрініс беруі тарихи-мәдени байланыстың жемісі ме, әлде типологиялық ұқсастық па? Мұның сыры мен себебін ашуға ешкім де талпынбаған. Демек

бұл төңіректегі пікірлер ғылыми таным көрінісі ретінде қабылдауға келмейді.

Оғыз дәуірінен жазба ескерткіш жеткен болса, қоңырат тайпасының ортасында эпостық жыр қалыптасқан. Сонда В.М.Жирмунский айтқан оғыз – қоңырат деген этникалық өзгерісті стадиялық негізде қалай түсінер едік? Бұл тұста жазба әдебиет үлгісінің («Қорқыт ата кітабы») ауыз әдебиетінен («Алпамыс» жырынан) бұрын қалыптасып тұрғаны да көзге ұрады. Мотив деңгейіндегі ұқсастықты айтпасақ, Ергенекүннен шыққан оғыздар 24 тайпа ел. Қашқари, Рашид ад-Дин, Әбілғазы т.б. деректері бойынша олардың арасында қоңырат тайпасы жоқ. Оғыздардың түрікмен, әзербайжан, анадолы түріктерінің этногенезін құрағаны тарихтан жақсы мәлім.

Мәселенің этникалық арқауына жете мән бермегендіктен В.Жирмунский сюжет, мотив деңгейіндегі ұқсастықтардың да себебін ашып бере алмаған. Басқаша айтқанда, ғалым жырдағы тұрақты көрсеткіштерді емес, өзгермелі көркем құбылыстарды нысана тұтқан. Қазақтың қаһармандық жырларында этникалық деңгейдегі өзгерістер кездесе бермейді. Оны жырдың еларалық (қазақ, өзбек, қарақалпақ) нұсқаларынан да табу қиын. Этнология ғылымының талаптары тұрғысынан келгенде, қаһармандық эпос үшін этникалық өзгерістерге бастайтын өзгерістер мүлде жат.

Эпикалық дәстүр – бірер күндік емес, ғасырлар бойы қалыптасқан тұрақты құбылыс. Бұл реттен оны ұлт мәдениеті және тарихымен де салыстыруға болады. Эпикалық дәстүр табиғатын мойындамайтын ағымды В.П.Аникин «антиисторизм» ретінде бағалаған. Мұның жаны бар. Себебі эпикалық дәстүрді тудыратын – этникалық үдеріс.

Эпостық жырды тудыратын эпикалық дәстүр ме, әлде этникалық үдеріс пе? Фольклортану ғылымында терең зерттелмей келе жатқан мәселелердің бірі – осы. Бір кездегі В.Жирмунский секілді Б.Н.Путилов та мұның алғашқысына ерекше мән беріп, соңғысын назарға алмаған. Рас, эпостағы этникалық мәліметтерді зерттеу үшін эпикалық дәстүрдің тұрақтылығы мен өзгермелігін анықтаудың маңызы жоқ емес. В.П.Аникиннің пайымдауынша эпостың дәстүрлігі белгілі дәрежеде тұрақты, бірақ өзгеріске де ұшырап отыратын көркем құбылыс. Демек Б.Н.Путилов ізімен эпостың тарихилығын бір ғана айтушылар үлесінен іздеу жетімсіз. Эпикалық дәстүр эпостық жырлардың өмір сүретін

ортасы, оның негізінде этникалық сана іздері басым.

Эпикалық дәстүрді көркем таным аясында қарастырудың біржақтылығы болатынын жоғарыда айттық. Бұл мәселенің астарында дәстүр дегеніміз не: көркем шығармашылық па, этнографиялық құбылыс па? – деген сауал тұрады. Қаһармандық жырлардың өмір сүретін ортасы – дәстүр болса да, оларды жырдың арқауында жатқан этникалық үрдістен тыс алып зерттеу айтарлықтай нәтиже бермейтінін көрсеттік. Осы мәселелерді теориялық негізде игеру арқылы ғана ғылыми ақиқатқа жетуге болады десек, қазақ эпосындағы этникалық мәліметтерді қаһармандық жырлардың тарихи-ақпараттық маңызы мен танымдық табиғатын байқататын белгі ретінде қабылдаған ләзім.

Нәтижелер мен талқылау

Кең көлемде алғанда дәстүр дегеніміз этнографиялық, эпикалық дәстүр – этникалық үдеріске негізделген поэтикалық құбылыс. Осыны ескермейінше эпикалық дәстүр мен эпостық жырлардың танымдық табиғатына тереңдеу қиын. Дәстүр мәселесі тұсында оның арқауындағы этнографиялық құбылыспен қатар жыраулық өнер, оның жанрлық жүйесіне де тоқталу қажет болады. Әлі күнге толық зерттеліп, зерделеніп болмаған мәселелердің бірі – осы.

Жыраулық өнер – көне түркі дәуірінен саға тартып, бақсылық үрдіс аясында қалыптасып, бері келе қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді арқау еткен музыкалық-эпикалық дәстүр. Оның өкілдері кез-келген тақырыпты аяқ астынан суырып айтатын импровизаторлар. Сонымен бірге әкеден балаға беріліп келе жатқан тарихи-этнокалық мәліметтерді кейінгі буынға жеткізуші тұлғалар. Құрылымы жағынан келгенде ол поэзия, музыка және айтушылық (орындаушылық) дәстүрдің бірлігіне негізделген синкреттік құбылыс болып шығады.

Ежелгі түркі тайпаларында эпос айтушыларының алғашқы типтерін шамандар, яғни бақсы-балгерлер атқарған. Олардың іс-әрекеті Көк тәңірге сыйыну, болашақты болжау, ем жасау әрекеттерімен байланысты болған. Бақсы әрі емші, әрі ақын, әрі биші, әрі сазгер. Поэзияда 7-8 буынды жыр, музыкада – асатаяқ, кепшік, кейін қобыз аспаптарын қолданған. Қолына тамбурын ұстап ел арасында өлең-жыр айтатын адамды *ұзан* деп атаған.

Тарихы тектес халықтардың сөздігінде айтушылар типіне қатысты көптеген атаулар да

сақталған. Олар *шайыр* (түрік), *бахши* (өзбек), *ашыг* (әзірбайжан), *үлгерч* (бурят), *бөө* (монғол), т.б. болып келеді. Бұл атаулар бірде ұстаз, бірде ел ағасы, ақын деген ұғымды білдірсе, енді бірде айтушы, жыршы мағынасында қолданылады. Н.Ильминский жыраулық өнер өкілдерін өлеңші десе, В.Радлов бұл терминнің көне жәдігерлерді насихаттаушыларға қатысты қолданылғанын көрсеткен.

Жыраулық өнер ірі эпостық жырлар мен толғау-арнаулардың ел арасына тарап, орындалуымен байланысты туған. Қазақ эпосын айтушылар – *жырау-жыршылар*, тәжік мақамшылары – *сүргүлихандар*, бурят орындаушылары – *олонхошылар*, қырғыз поэзиясының алыптары – *манасшылар* осы салаға қосылады.

Жыраулық өнердің тағы бір ерекшелігі – бірде импровизация дәстүріне, бірде авторлық поэзияға негізделуі. Сол себепті жыраулық поэзия деп те аталып келеді. Оның арқауында XV-XVIII ғасырлардағы Сыпыра, Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалғез, Жиёмбет, Марғасқа, XIX ғасырдағы Шөже, Мәделі, Майлықожа, Құлыншақ, Базар жырау, т.б. туындылары жатыр. Оның ел санасына жақындығы қазақ жерінің түкпір-түкпірінде музыкалық-эпикалық дәстүрдің етек алуына елеулі ықпал еткен. Сыр бойындағы Балқы Базар, Ешанияз, Қарасақал Ерімбет, Күдеріқожа, Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Даңмұрын, Жиёмбет, Тұрмағамбет, Тасберген, Сәрсенбай, Құтбай, тағы басқалардың жыраулық өнерді дамытуға қосқан үлестері де аз емес.

Сөздің асылын, тенеудің дүрін, мақамның саздысын іздеген жыраулық өнер өкілдері – *жырау, жыршы, шайыр, термеші, өлеңші* атауларының айырмасы да елеулі. Ал, ортақ белгісі – суырып-салма (импровизациялық) дәстүрге негізделуі.

Қазірде жыраулық өнер өкілдерін бірнеше кезеңдерге жіктеуге болады: 1) салт жырлары; 2) бақсы сарындары; 3) ірі эпос айтушылары; 4) XV-XVIII ғасырлардағы жыраулық поэзия, толғау ақындарының мұрасы; 5) XIX ғасырдағы жырау-жыршылық өнер; 6) XX ғасырдың бас кезіндегі ақын-шайырлар мұрасы; 7) Бүгінгі айтушылар типі. Мұның бәрі де өнердің синкреттік сипатын, дәстүр аясында дамитынын, елдің этникалық санасына жақындығын байқататын белгілер.

Эпикалық дәстүр аясында қалыптасқан жанрлардың бірі – *жыр*. Оның табиғаты туралы Ә. Марғұлан, Е. Ысмайылов, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, М.Ғұмарова, Қ.Сыдықұлы, Б. Абылқасымов, Е. Тұрсынов, т.б. қалам тартқан. Қашқари сөздігіне сүйенер

болсақ жыр – көне түрік сөзі. Оның түбірі – *йыр*. Оғыздар мен қыпшақтар «и» әрпінің орнына «ж» қолданғандықтан біздің заманымызға «жыр» тұлғасында жеткен.

Бүгінде «жыр» түрлі мағынада қолданылып келеді: бірде поэзиялық өлшем, бірде музыкалық сарын, бірде эпикалық жанр. Осы негізде жыр дегеніміз музыка мен поэзияның бірлігіне негізделген жанр болып шығады. Поэзиялық арқауы 7-8 буынды өлшем құрап, аралас, шұбыртпалы ұйқасқа құрылған жыр үлгілерінің қазақ поэзиясы мен музыкасындағы қызметі аса елеулі. Ол ел естілігі сақтап, бізге жеткізген елеулі оқиғаларды кейінгі ұрпаққа жеткізудің көркем құралы. Замана жайында толғайтын жанрлардың басым көпшілігі осы 7-8 буынды өлең үлгісінде жырланған.

«Жыр» атауы қазақ халқынан бөлек қарақалпақ, ноғай, балқар, татар, қарашай тілдерінде әлі күнге дейін қолданылып келеді. Қашқари оның *жыр, әуен, саз* деген мақам-саздық мағынада қолданылатынын көрсетсе, жырды өлең өлшемі ғана емес, эпикалық жанр мағынасында ұғыну да теріс емес. Осы белгі жыр атауының қазақ ұғымындағы болмыс-бітіміне толық сай келеді.

Айтушылар типін тудырған – *жыраулық поэзия*. Бүгінгі зерттеулер бойынша оның ерекше дамыған кезеңі XV-XVIII ғасырларды қамтыса, айтушылар типінің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге ден қоюы да осы кезеңмен шамалас болып шығады. Хандық дәуірде жыраулардың ел ішіндегі беделі өсіп, олардың тісі хан-хәкімдерге де бататын болған. Асан қайғы, Қазтуған, Шалғез, Доспамбет, Бұқар, Ақтамберді, Базар – жыраулық өнердің аса көрнекті тұлғалары. Олардың репертуары да әр алуан: көлемді жыр-дастандар мен толғау-термелер аралас көрінеді. Бүгінде эпос айтушыларына қолданылған термин түлеп, эпикалық дәстүрді жалғастырушыларға, яғни «жыршы», «термеші», «мақамшы» мағынасында қолданылып келеді.

Осылардың арасында дара тұратыны – *жырау*. Гомер эпосы тұсында әдтер шығармашылығы туралы толғанған А. Б. Лорд бұл мәселені жыр композицияның аясында қарастырғаны бар (Lord, 1951a: 64). түрік тайпаларында «ұзан», «шайыр», «бахши», «баксы», «ашуг», «бөө», «үлгерч» делінген атау бірде ұстаз, ел ағасы, ақын дегенді білдірсе, бірде айтушы мағынасында қолданылған. Бізде жыраудың әлеуметтік келбетіне ерекше мән берілді. Е.Ысмайылов жырау – ақын, балгер, С.Мұқанов Сыпыра, Бұқарлар хан қасында отырып, мемлекеттік іске араласты деген пікірге өріс берді. Бірақ «жырау» сөзінің се-

мантикасы мен этимологиясына көңіл бөлінбеді.

Әдетте қазақ тілінде кәсіп иесі «шы» – «ші» қосымшасы арқылы жасалады: әнші, күйші, қобызшы, домбырашы, жыршы. Ал «жырау» секілді сөзжасам кездеспейді. Оның сыры неде? Кірме сөз бе, әлде ертеде болып, бері келе қолданыстан шығып, ұмытыла бастаған сөзжасам ба? Бұл мәселеге мән беріп жатқандар да көп емес.

Біраз уақыттан бері талас тудырып жүрген бұл атау ел тағдыры, ата-бабалар ерлігі туралы ірі эпостық жыр шығарушы әрі орындаушы тұлғаларға қаратып қолданылған. Кейінгі жылдары эпос айтушыларын даралап, бірі шығарушы, екіншісін орындаушы ретінде бағалау орын алуда.

Бізде «жырау» мен «жыршы» атауларын саралау тәжірибесі болса да, олардың бір-бірінен айырмасы шамалы. Қазақ тілінде «жырау» секілді сөзжасам үлгісі өте сирек кездеседі. М.Қашқари сөздігінде «ирағу» сөзі бар (Kashkari, 1998: 51). Бірақ оны «жырағу» емес, түп-тура жырау, жыршы мағынасында аудару қосымша дәлелдерді қажет етеді. Біздің пайымдауымызша «жырау» сөзі айтушы мағынасында хандық дәуір тұсындағы ауыз әдебиеті аясында қолданысқа түскен сияқты. В.Радлов құрастырған түрік тілдері сөздігінде «*жырой*» сөзі кездеседі (Radlov, 1911). Татарша мағынасы – эпос айтушысы. Әзірге «жырау» сөзіне ең жақын термин осы болып тұр.

Эпикалық дәстүр тудырған айтушы типінің бірі – *жыршы*. Оның қызметін саралауда көптен көзге ұрып келе жатқан бір жасандылық бар. Бүгінгі жыршы – таратушы, орындаушы, насихаттаушы, жаттап айтушы. Ол өз жанынан ешнәрсе шығармайды-мыс.

«Жыршы» атауы көне түркі дәуіріндегі сөзжасам жүйесіне қайшы келмейді. Сөз түбірі – *жыр, шы* – түркі тайпаларында белгілі бір кәсіп иесінің сипатын білдіретін қосымша. Осы қос буын бірігіп есім сөз құрап тұр. «Баксы», «жыршы», «қобызшы», «домбырашы», «сыбызғышы» атауларының бәрі де осы негізде туған болса, олардың бірін тудырушы, екіншісін орындаушы деп бөлу қисынсыз.

Айтушы типін арнайы зерттеген А.Б.Лорд орындаушы – шығарушы, эпикалық шығарма орындау үшін емес, орындау кезінде шығарылады деп, эпос айтушысын шығарманың авторы санайды. Орындаушы, әнші, ақын – бір адам деген тұста Лорд біздегі жырау – алғашқы, жыршы – соңғы деген стереотипті бұзып тұр. Ол эпос айтушыларын өз жанынан шығарушы, жаттап айтушы деп бөлмейді. Айтушылық өнердің

табиғатына келгенде екі мәселеге назар аударады: орындаушының есте сақтау қабілеті және жырды құрау техникасы. Барлық айтушылардың бірдей есте сақтау қабілеті ерекше болуы мүмкін емес деп, мәселенің шешімін айтушының жырды құрау техникасынан іздейді. Айтушылық өнерге келгенде оны *импровизациялық орындау – ауызекі айтылған мәтін – айтушы жазып алған мәтін* деп жіктейді. (Lord, 1960б: 24-25).

Б.Н.Путилов осы тұжырымды сәл өзгертіп, мәтінді өзгеріссіз қабылдаған айтушы, эпостың тұрақты элементтерін игерген айтушы, айтушы-импровизатор (әркез өзгертіп айтады) деген пікір сабақтаған (Putilov, 1997: 146). Жырау – өз тайпасының ақылгөй ақсақалы. Оның репертуары – жыр, толғау және арнау. Жырау рулық қоғам ыдырағанда сахнадан кетіп, оның орнын ақындар басты деген пікірлер бізде көп айтылды. Осының салдарынан жыршы типіне шығармашылық шектеу қойып, оны бір ғана жаттап орындаушы ретінде түсіну белең алды. Мұның астарынан қазақ халқының эпикалық дәстүріне тұсау салу байқалады. Егер айтушылар типі Бұқар жырау дәуірімен аяқталатын болса одан бергі жерде дамып келе жатқан музыкалық-эпикалық дәстүрімізді қалай бағалар едік? Кейінші айтушылар типі – жыршылар да ел, жер бүтіндігі, тайпа батырларының ерлік істері туралы эпикалық жырларды насихаттады емес пе. Жыраулар типі ХҮІІІ ғасырда толық жойылған болса, одан бергі жердегі эпикалық дәстүрімізді қайда қоямыз?

Эпостық жырларды ілкі дәуірдегі жыраулар шығарып, кейінгі жыршылар тек қана насихаттаған деген түсініктің тұйыққа тірелер тұсы – осы. Мұндай ұғым айтушылар типінің туу, жіктелу жүйесіне, қалыптасу кезеңіне, жалпы эпикалық дәстүрдің болмыс-бітіміне қайшы келеді. Жырау үшін де, жыршы үшін де поэзия мен музыка бір-бірінен ажырамаған, жанрлық сипаты дараланбаған құбылыс. Олар өнердің жеке арналары ретінде әлі енші алыса қоймаған.

«Жырау» және «жыршы» сөздерінің бірін шығарушы, екіншісін орындаушы деп түсіну – эпикалық дәстүрдің синкреттік сипатын, импровизациялық табиғатын теріске шығару болып шығады. Олай болса «жыршы» – кәсіпкер, жаттап айтушы деген ұғым бергі жерде туған түсінік. Бұл тұста жыршы репертуарының батырлық жырлармен ғана шектелмей, өзге жанрлармен толығу үдерісін де ескеру қажет. Қаһармандық, ғашықтық жырлармен қатар шағын толғау-термелерді орындаған өнер иелерін «жыршы» деп атау ауыз әдебиеті мен жазба

әдебиеттің тоғысуынан туған түсінік. Себебі бергі жерде жыршылар жазба әдебиет өкілдерінің шығармаларын да орындап, насихаттаған. Осы негізде «жыршы» сөзі семантикалық өзгеріске түсіп, айтушы, орындаушы, насихаттаушы мағынасында қолданылатын болған.

Жыр, толғау, терме сияқты эпикалық жанр тармақтары біршама зерттелген болса, *желдірме* тұсында түрлі пікірлер бой көрсетіп келеді. Бір анығы, желдірмені де тудырған музыкалық-эпикалық дәстүр. Осы себепті *жыр, толғау, терме, желдірме* өзара тектес, суырып салып айтуға негізделген эпикалық дәстүр салалары. Олардың поэзиялық өлшемінде ерекшеліктер болса да жырды термеден, термені желдірмеден даралауға болмайды. Мақамдық-музыкалық құрылымы жағынан келгенде терме мен желдірменің айырмасы шамалы. Екеуі де тақпақ сазды речитативтік мақамға құрылады. Осы реттен желдірмені терменің асқан шабыт, ерекше көңіл-күй, шапшаң әрі жылдам орындалатын үлгісі ретінде қабылдауға да негіз бар.

Қазақ халқының эпикалық дәстүрі аясында жеткен желдірме үлгілері көп емес. Оған қатысты пікірлер негізінен И.Байзақовтың бес желдірмесіне негізделіп жүргені де белгілі. Асылы желдірмені жеке жанр ретінде тану үшін оның халық поэзиясы мен музыкасынан елеулі орын алуы қажет деп білеміз.

Желдірменің басты көркемдік ерекшелігі – ішкі қуаныш, көтеріңкі көңіл күй сезімін түйдектете жөнелетін шұбыртпалы ұйқасқа негіздеп, жылдам, жүрдек мақаммен жеткізуінде. Оның 11 буынды өлшемге құрылуы шарт емес, кейде 7-8 буынды жыр өлшеміне де негізделуі мүмкін. Басты ерекшелігі – желдіртіп, ұшқындатып айту. Жойқын импровизацияның бір көрінісі – осы.

Поэзиялық өрнегі, ішкі мазмұны жағынан желдірменің термеден айырмасы шамалы. Термеде бір құбылыстың болмыс-бітімі жан-жақты, тәптіштеп жеткізілсе, желдірмеде шаттану, масаттану үстем. Осы сипаты оны көркем кестелерге толы қара өлеңге ұқсатса, екінші жағынан, ақыл, кеңес, ғибрат, дидактикаға негізделген термеден даралайды. Термеге тән иірімдік қайырымдар орнына *ги-ги-ги, ля-ля-ляй, а-ри-ри-тай* деп келетін қысқа, бірақ барынша жылдам орындалатын аяқтамалар жиі кездеседі. Мақамдық деңгейдегі терең толғаныс, әуен-саздық түйін мұнда жоқ.

И.Байзақовтың кейбір желдірмелерінен ән мен термеге тән белгілерді қатар кездестіруге болады. «Кім көрді көктің жерге құлағанын,

кім көрді күннің жарық сұрағанын» деп келетін желдірменің басы – ән, аяғы – терме. Өнер тақырыбын арқау еткен бірінші желдірме де әнге жуық: бастауы және қайырмасы бар. Мұндағы әуен мен өлеңнің асинхрондық байланысы музыкалық мақамның әріден келе жатқанын байқатады. Екінші желдірменің мазмұны еңбек тақырыбына құрылса, мақамы ұшқыр, әуезді, желдіртіп орындалады. Үшіншісі шағын речитативтік мақамға құрылған болса, осыдан төртінші желдірменің мақамдық арқауы да алыс емес. И. Байзақов туындыларының басым көпшілігінің құрылымы желдірме мен термені туыстырса, мазмұны, көркемдік жүйесі, мақсаты мен міндеттері оларды даралауға қызмет істеп тұр. Осының бәрі желдірменің жанрлық белгілерін сипаттауға қызмет істеп тұр.

Мәселені түйіндеп айтар болсақ, эпикалық дәстүр тудырған жыраулық өнер иелерінің бойындағы қасиеттерді былайша жинақтауға болады. Олар:

- асқан ақын, жырау – импровизатор;
- ел тағдырын ойлайтын үлкен ойшылдар;
- шебер орындаушылар;
- жыр, толғау, терме секілді эпикалық жанрларды насихаттаушылар;
- ел естілігін сақтап, кейінгі буынға жеткізушілер.

Қорытынды және тұжырымдар

Сонымен қазақ фольклортану ғылымында эпикалық дәстүрдің көбіне көркем шығармашылық қатарында зерттеліп келді. Көпсалалы синкреттік құбылыстың бір ғана қанаты қамтылып, өзге мүмкіндіктері ескеріле бермеді. Танымдық тұрғыдан келгенде эпикалық дәстүр эстетикалық категория аясында ғана қарастырылды.

Эпикалық дәстүр шеңберінде өмір сүріп келген эпостық жырлардың көркемдік жүйесін сюжеті құраса да, этникалық арқауынан көрініс тапқан тарихи ономастика көріністері – тайпа, кісі, жер-су, тау-тас атауларының да танымдық сипаты елеулі екендігін баса көрсетеміз.

Қазақ фольклортану ғылымында эпикалық дәстүрден елеулі көрініс тапқан этникалық үдеріс те арнайы зерттеудің арқауына айнала қойған жоқ. Байқап қарасақ, эпикалық дәстүр қазақ даласының этникалық үдерістерге ұйытқы болған аймақтарында ғана ерекше дамыған екен. Бір ғана ноғайлы дәуірінен жеткен «Қырымның қырық батыры» циклы соның дәлелі.

Эпос – өлі поэзиялық мәтін емес. Эпикалық дәстүрдің жанды үдерісіне құрылған эпостық

жырларды әдеби мәтін қаратында зерттеудің сыңаржақтығы осында. Қазіргі текстологиялық ізденістер эпостың көркемдік мәтінімен шектелмей, ұлттық сипаты мен этникалық ерекшеліктеріне табан тіреуі шарт. Басқасын былай қойғанда эпикалық дәстүр аясында өмір сүретін эпостық жырлар поэзия мен музыканың бірлігіне құрылады. Осындағы музыкалық мақамның жыр өлшеміне тигізер ықпалы да жоқ емес. Өкінішке орай қазақ фольклортану ғылымында бұл мәселелерге дүре тиген емес. Тұтас құбылыстың бір жағы алынып, екінші жағы сылынып қалған.

Біздегі эпос айтушылары – жырау, жыршыларға қатысты пікірлер де ғылыми жүйеге түсе қоймаған. Олардың бірін шығарушы, екіншісін орындаушы деген тезистің астарында эпикалық дәстүрге шек қоюдың жатқаны да байқалады. XVIII ғасырдағы Бұқардан кейін жырау типі жойылды дегенмен, XIX ғасырда өнер әлеміне Базар жыраулардың шыққаны да шындық.

Бүгінде эпикалық дәстүр аясында туған эпостық жырлардың текстологиясын, поэтикасын, тарихилығын, этникалық сипатын бөлшектеп, жеке-жеке зерттеудің заманы өтті. Ендігі жерде эпостану ғылымының осы кезге дейін қол жеткен табыстарын эпикалық дәстүр төңірегіне топтастырып, тұтас құбылыс ретінде қарастыру міндеті туындап отыр. Оған синергетикалық теория жол салады.

Бүгінде көптеген халықтардың эпостық жырлары ұлт шеңберінен жоғары көтеріліп, ЮНЕСКО тізіміне еніп келеді. Оғыз тектес халықтарға ортақ «Қорқыт ата кітабын» айтпасақ, біздің бірде-бір классикалық эпосымыз ол тізімге енген емес. Ондай мәртебеге ие болу эпостық жырларымызды қорғауға, халықаралық деңгейден зерттеуге жол ашатыны анық. ЮНЕСКО-ның мақсатына тоқталған Робин Харрис эпостық жырларды қорғау деген оларды консервациялау емес, үнемі дамытып, қайта жаңғыртып, жаңа ұрпаққа беріліп отыруын атаған. Дұрыс пікір. Себебі жанды «дәстүр болмаса эпостық жырлар арқылы жеткен «генетикалық материалдардың» солғын тартары анық» (Harris, 2017: 8).

Эпос – эпикалық дәстүр жемісі. Егер тереңнен тамыр тартқан дәстүр болмаса көптеген жырларымыз бізге жетпеген болар еді.

Эпикалық дәстүр – этникалық үдеріс жемісі. Сан ғасырларды қамтыған ру-тайпалар тарихы болмаса, сол ортадан шыққан батырлардың ерлігін паш ететін эпикалық дәстүрдің қалыптасуы да екіталай.

Эпос – қазақ фольклорындағы ұлттық кодымызды сақтаған жанр. Оның мазмұны

мен мәтінінің астарында ұлт тарихына сәуле шашатын мәліметтер тұр. Жырлардың көркемдік жүйесімен қатар осындай танымдық мәліметтерді де зерттейтін кезең туып отыр. Осы бағыт арқылы эпос пен этнос, эпикалық

дәстүр мен этникалық үдеріс егіз деген тұжырымымызды одан әрі орнықтыра түсеміз. Сол негізде қаһармандық эпос – этникалық үдерістің эпикалық моделі деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

- Функ Д.А. Очерк современного состояния эпической традиции у шорцев (частные материалы и общетеоретические проблемы) // Этнографическое обозрение, 2013. – №2. – С. 91-108.
- Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical Aspects Of Kazakh Heroic Epic Study // Middle East Journal of Scientific Research, 2013. –V.18. – Iss.97 – P. 1330-1334.
- Коныратбай Т.А. К методологии изучения этнического характера героического эпоса // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова: Серия Эпосоведение, №1 (17) 2020. – С.5– 22.
- Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – 287 с.
- Пропп В.Я. Русский героический эпос. – 2-е изд. – М.: Гослитиздат, 1958. – 603 с.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
- Foley J.M. The Theory of Oral Composition. History and Methodology. Bloomington, 1988. – 286 p.
- Haymes E.R. Das mundliche Epos: eine Einguhung in die oral poetry Forschung. – Stuttgart, 1964. – 214 p.
- Аникин В.П. Теория фольклорной традиции и ее значение для исторического исследования былин. –Москва: Изд.Московского университета, 1980. – 332 с.
- Lord A.B. Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos. – Transactions of the American Philological Association, 1951, vol. 89.
- Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-т. Аударған А.Егеубаев. – Алматы, 1998. – 600 б.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4. – СПб., 1911. – 1227 с.
- Lord A. B. The Singer of Tales Harvard University Press. Ceambridge (Mass), 1960. – 354 p.
- Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: типология и этническая специфика. – М.: Восточная литература, 1997. – 295 с.
- Harris R. The Problem of Translating «Safeguarding» in the 2003 UNESCO ICH Convention and its Effect on the Resilience of the Olonkho Epic Tradition // Ehe Epic heritage of the peoples of the world: tradition and ethnic specificity. Abstracts of the international scientific conference yakutsk. july 6-8, 2017. – P.8.

References

- Anikin V.P. (1980) Teorija fol'klornoj tradicii i ee znachenie dlja istoricheskogo issledovanija bylin [The theory of folklore tradition and its significance for the historical study of epics]. Moskva: Izd. Moskovskogo universiteta, 332 s. (In Russian)
- Funk D.A. (2013) Oчерk sovremennogo sostojanija jepicheskoy tradicii u shorcev (chastnye materialy i obshheteoreticheskie problemy) [An essay on the Current State of the Epic Tradition among the Shors (private materials and general theoretical problems)]. Jетnograficheskoe obozrenie, №2. S. 91-108.
- Foley J.M. (1988) The Theory of Oral Composition. History and Methodology. Bloomington, 286 p.
- Harris R. (2017) The Problem of Translating «Safeguarding» in the 2003 UNESCO ICH Convention and its Effect on the Resilience of the Olonkho Epic Tradition // Ehe Epic heritage of the peoples of the world: tradition and ethnic specificity. Abstracts of the international scientific conference Yakutsk. july 6-8. P.8.
- Haymes E.R. (1964) Das mundliche Epos: eine Einguhung in die oral poetry Forschung. – Stuttgart, 214 p.
- Kashkari M. (1998) Turik sozdigi [Turkish dictionary]. T. 3. Audargan A.Egeubaev. Almaty, 600 b. (in Kazakh)
- Konyratbaev A. (1987) Kazak jeposy zhane turkologija [Kazakh epic and Turkology]. Almaty: Gylym, 368 b. (in Kazakh)
- Kongyratbay T., Kongyratbay K. (2013) Hermeneutical Aspects Of Kazakh Heroic Epic Study. Middle East Journal of Scientific Research, V.18. Iss.97, p. 1330-1334.
- Konyratbaj T.A. (2020) K metodologii izuchenija jетnicheskogo haraktera geroicheskogo jeposa [On the Methodology of Studying the Ethnic character of the Heroic Epic]. Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K.Ammosova: Serija Jeposovedenie, №1 (17). S. 5-22. (In Russian)
- Lord A.B. (1951) Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos. – Transactions of the American Philological Association, vol. 89.
- Lord A. B. (1960) The Singer of Tales Harvard University Press. Ceambridge (Mass), 1960. – 354 p.
- Putilov B.N. (1997) Jepicheskoe skazitel'stvo: tipologija i jетnicheskaja specifika [Epic storytelling: Typology and ethnic specificity]. Moskva: Vostochnaja literatura, 295 s. (In Russian)
- Potebnja A.A. (1905) Iz zapisok po teorii slovesnosti [From notes on the theory of literature]. Har'kov, 287 s. (In Russian)
- Propp V.Ja. (1958) Russkij geroicheskij jepos [Russian heroic epic]. izd. 2. Moskva: Goslitizdat, 603 s. (In Russian)
- Radlov V.V. (1911) Opyt slovarja tjurkskih narechij [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. T.4. SPb, 1227 s. (In Russian)